

Соња Пејић¹

Факултет техничких наука
Универзитет у Новом Саду

UDK 001.891:316.2

303

Прегледни научни рад
Рад примљен: 1.8.2016.

ТЕОРИЈА КАО ПРОЦЕС: ПРОБЛЕМСКА АНАЛИЗА И ТЕШКОЋЕ СТВАРАЊА УТЕМЕЉЕНЕ ТЕОРИЈЕ

Сажетак: У овом раду анализа је усмерена на разумевање процеса стварања теорије из тумачења података прикупљених емпиријским истраживањем са намером да утврдимо у којој мери је утемељена теорија објективан и поуздан методолошки присуп и које су потенцијалне тешкоће са којима се може суочити истраживач приликом примене овог приступа. Полазећи од анализе основних социолошких дихотомија теорија-емпирија, индукција-дедукција, квантитативно-квалитативно истраживање, настојали смо да анализирамо основне постулате утемељене теорије, док је посебан акценат стављен на проблеме неизвесности у процесу стварања утемељене теорије, контекстуалне условљености теорије, теоријске сензитивности, временске захтевности, теоријске zasiћености, питање просуђивања и евалуације теорије и истраживања и пристрасности истраживача. Циљ тих анализа је био да се истражи и открије сазнајни потенцијал наведеног методолошког приступа. Поред анализе поузданости и објективности утемељене теорије, пажња је у раду посвећена и могућностима примене овог приступа у социолошким истраживањима, односно значају овог приступа за социологију. Анализа је показала да је упркос бројним недостацима, утемељена теорија у свим својим варијететима плодотворан истраживачки приступ који тек треба да заокупи пажњу социолога.

Кључне речи: *утемељена теорија, објективност, поузданост, теоријска сензитивност, квалитативно истраживање.*

Теорија као процес или о проблемима социолошке теорије

Научна теорија представља скуп сазнајних ставова који су међусобно логички повезани у целовит систем са циљем да објасне суштину једног дела стварности. Све науке и развијене научне дисциплине поседују једну или више теорија помоћу којих објашњавају поједине делове стварности. Основни задатак научне теорије је да повезује и објашњава научне законе, да омогућује предвиђање нових појава и да је стваралачки (хеуристички) под-

¹ anael@uns.ac.rs

стицајна за рађање новог сазнања. Научне теорије изражавају дубље и општије детерминистичке принципе појединих појава и делова стварности од научних закона. Иако ово опште одређење научне теорије упућује на успостављање тесне методичне и садржајне повезаности теоријских принципа и емпиријске стварности као иманентне карактеристике научних теорија, многе научне теорије остале су заробљене или голим емпиризмом или беживотним теоријским принципима. Потреба да се превазиђу недостаци сазнајно испразног теоретизма и емпиризма, заинтересованост социолога за развијање нових метода прикупљања и обраде података, нових истраживачких приступа и увиђање недостатака постојећих метода водило је настанку утемељене теорије. Као специфичан методолошки приступ утемељена теорија је настојала да обезбеди тесну сазнајну повезаност теорије и емпирије у целокупном истраживачком процесу и тиме омогући у пуној мери коришћење сазнајног потенцијала и теорије и емпирије. Стога, „алтернативна позиција је да се теорија посматра као нешто што се јавља након прикупљања и анализе неких или свих података повезаних са пројектом“ (Bryman, 2008: 9).

Утемељена теорија представља релативно нов методолошки приступ који још увек није у потпуности развијен и још увек нису у целости препознати донети примене овог приступа у социолошким истраживањима. Утемељена теорија као приступ може се дефинисати као процес стварања теорије из тумачења чињеница, али без претходно формулисаних хипотеза и потребе да се оне потврде или оповргну, односно без циља да се већ постојећа теорија верификује (в. Glaser and Strauss, 1967/2006). Утемељена теорија се још може дефинисати и као скуп метода који се састоје од „систематских смерница за прикупљање, синтезу, анализирање и концептуализацију квалитативних података ради конструисања теорије“ (Charmaz, 2008: 82).

Неслагање теорије са искуственом евиденцијом ствара утисак и став да је теорија сазнајно потпуно одвојена од стварности и да нема никакву практичну примену. У неким случајевима овај став није далеко од реалности, посебно када је реч о теоријама које претендују да буду свеобухватне, а које нису створене на основу емпиријског истраживања. У том случају посебно је значајна Мертонова критика великих теорија чији висок ниво апстрактности онемогућава операционализацију и повезивање теорије са стварношћу (в. Merton, 1979; Bryman, 2008). Одвојеност од реалности сужава домен важења теорије, чиме се, с једне стране умањује њена сазнајна вредност као свеобухватног, систематичног и логички повезаног система знања о појединим деловима стварности односно свету у целини, а са друге стране умањује се и вредност и њене друге битне стваралачке (хеуристичке) функције, које омо-

гућавају стварање новог сазнања, укључивање новог сазнања у властити теоријски систем и развој властитог теоријског система на основама новог сазнања. Како стварност представља целину међусобно повезаних делова, објашњење једног дела стварности нужно упућује и захтева проширење и продубљивање постојећег сазнања и на друге делове стварности, који су међусобно детерминистички и функционално повезани. Највећем степену догматизације, односно претварању у скуп непроменљивих и апсолутних принципа у току историје биле су изложене ненаучне теорије, теорије које су конструисале стварност, уместо да је објашњавају. Чувен Хегелов став да тешко чињеницама које се не слажу са принципима његове теорије² указује да често и међу врхунским ствараоцима постоји изражена тежња да се властита теорија затвори у апсолутни систем сазнања.

У историји постоји пуно примера да су поједине теорије претворене у сазнајно владајући догматизован систем апсолутних идеја и принципа у тумачењу стварности и да су као такве представљале основну препреку и ограничење у настајању новог сазнања (догматизација Аристотеловог система сазнања и Марксове теорије у социјалистичким земљама). Свака апсолутизација и догматизација одређене научне теорије имала је за последицу успоравање развоја научног сазнања на њеним основама.

Сваку теорију треба схватити као методолошко упутство за проучавање стварности, а не као готову формулу за објашњење свих делова и процеса у друштвеном животу. Однос према теорији као упутству за проучавање стварности пружа најбоље сазнајне претпоставке за стваралачки однос према стварности и према теорији. „Теорија мора да обезбеди довољно јасне категорије и хипотезе, тако да круцијалне могу бити потврђене у садашњим и будућим истраживањима; морају бити довољно јасне да буду операционализоване у квантитативном истраживању када је оно адекватно“ (Glaser and Strauss, 1967/2006: 3). С обзиром да је предмет изучавања у друштвеним наукама изузетно варијабилан (било да је у питању микро или макро ниво

² За ову Хегелову наводну тврдњу не постоји конкретна референца на коју би се могли позвати. Претпоставља се да је то филозофска анегдота и покушај исмевања Хегела од стране историчара астрономије, која је настала због Хегелових наводних тврдњи изнетих у његовој докторској дисертацији *Dissertatio philosophica de orbitis planetarum* (1801.) да не може постојати више од седам планета у Сунчевом систему и да је простор између Марса и Јупитера испуњен неком материјом. Анегдота је настала, јер је исте године (1801.) Ђузепе Пјаци (Giuseppe Piazzi) открио патуљасту планету Церес између Марса и Јупитера. Крејг (Edward Craig) и Хоскин (Michael Hoskin) наводе како ниједна од ових тврдњи које се приписују Хегелу није тачна тј. да се Хегел у својој дисертацији не бави могућим бројем планета или питањем да ли је простор између две планете празан, већ да ли постоји нешто између Марса и Јупитера (в. Craig and Hoskin, 1992).

анализе), јасно је да и теорија мора да садржи развојни карактер као иманентну особину. Социолошка теорија као и свака друга научна теорија, ма колико изгледала савршена, никада не представља сазнајно потпуно довршену и завршену теорију, апсолутно истинитих теорија нема. Тако и „[р]ационална реконструкција науке (...) не може бити свеобухватна, јер људи нису потпуно рационална жива бића; а чак и када поступају рационално, они могу имати неистиниту теорију о својим властитим рационалним поступцима” (Lakatoš, 1986: 280). Историја науке и историја научних теорија показују да је сазнање релативно и да је релативност условљена, с једне стране, ограниченошћу сазнајног апарата, а са друге стране динамичким карактером стварности. „Теорија је стално развијајући ентитет, а не савршен (и завршен – прим. аут.) сазнајни систем, зато теорију треба посматрати и схватити као процес” (Glaser and Strauss, 1967/2006: 32). Један део теоријског знања које представља сазнајни израз дубљих детерминистичких структура стварности, ипак остаје мање-више сталан, док је други део подложен модификацијама у складу са променом друштва као целине или променама насталим на ужим деловима стварности, односно променама у мање фундаментално условљеним детерминистичким структурама.

Међусобна неповезаност теорије и емпирије у социологији настала је и дуго се одржала из два разлога, прво због првобитне доминације сакупљачког или наивног емпиризма³, када су научници научно сазнање свели на прикупљање што више података који нису били праћени адекватном теоријском анализом и друго, као реакција на наивни емпиризам настаје сазнајна одбојност према емпиријским истраживањима и настојање да се стварају теорије које немају основу у емпиријским истраживањима. Улога теорије се прецењује, а истраживање се своди само на проверавање теоријских хипотеза, изведених путем дедукције из теорије. Период доминације теоретичара верификациониста довео је до потискивања и сазнајно методолошког дискредитовања стварања теорије употребом флексибилних квалитативних метода истраживања. Квалитативно истраживање се схватало као несистематично, импресионистичко и истраживачко, док је квантитативно истраживање означено као ефемерно, површно и несофистицирано.

³ Поред схватања емпиризма као гомилања података које је циљ за себе (наивни емпиризам), емпиризам се дефинише и као приступ према коме је само знање до ког смо дошли путем искуства једино прихватљиво и исправно (в. Вгугман, 2008). Идеја није знање све док није прошла емпиријско тестирање.

Оштра критика није заобишла ни верификационисте⁴, без обзира што су они увек налазили појединачне примере као доказ емпиријске заснованости и објективности властите теорије. Критичари верификациониста истичу да су њихови несистематични (спекулативни) емпиријски докази поузданости њихових теорија резултат општег карактера тих теорија и могућности да се увек у стварности пронађе одређен број примера који потврђују неку теорију и да само методично индуктивно истраживање у пуној мери открива емпиријске и сазнајне празнине теорије и омогућује стварање објективне теорије. „[3]а индукцију је суштински значајно то да последице теорије треба прво добити у односу на непознати или практично непознати резултат експеримента; и да ово треба практично проверити касније. Јер, ако посматрамо феномене са жељом да пронађемо слагање са теоријом, само је питање ингенуозности и марљивости колико ћемо их пронаћи“ (Merton, 1979: 200). Представници сакупљачког емпиризма који је настао као последица научног практицизма (који је усмерен само на постављање истраживачких проблема у ограничене оквире (временске и просторне) били су уверени да се из чињеничне, искуствене грађе, на врло лак начин, може доћи до поузданих теоријских закључака. Међусобна оспоравања присталица емпиризма и крутог теоретизма у основи нису резултат природе сазнајног процеса већ представљају некритичка, формалистичка преувеличавања сазнајне праксе која неосновано преувеличава емпиријску односно теоријску димензију научног сазнања, при чему се губи из вида да стварање објективног научног сазнања представља систематично, методично и критичко комбиновање индуктивног и дедуктивног метода у току целокупног истраживачког процеса. Међусобна оспоравања више настају услед раздвајања формалног начина излагања добијених научних резултата, а не у односу на стварни процес њиховог откривања.

Истраживање као непотребан пратилац рада на изградњи теорије према речима теоретичара који се залажу за хипотетичко-дедуктивни приступ у

⁴ Верификационизам је развијен од стране логичких позитивиста Берлинског и Бечког круга, на челу са Рудолфом Карнапом (Rudolf Carnap), Ото Нојратом (Otto Neurath) и Карлом Хемпелом (Carl Hempel). Идеја верификациониста је била да су истинити само они ставови који се могу проверити, као нпр. ставови логике, математике и природних наука, односно да постоји сагласност између чињеница и теорије. Верификационизам је директно повезан са принципом индукције и оштро је критикован од стране Карла Попера (Karl Popper), присталице фалсификационизма и дедукције. У Поперовој филозофији науке постоји само поткрепљивање, а не потврда, јер због принципа стриктне универзалности (једна теорија не сме бити просторно и временски ограничена), да би једна теорија била потврђена морају да се знају сви емпиријски случајеви, теорија би требала да се верификује, а то Попер сматра немогућим (в. Popper, 2002).

науци, ипак мора бити помирено са теоријом. Међутим циљ није више само потврдити, односно верификовати теорију путем истраживања, јер сукоб између стварања теорије и верификације теорије није нужан и управо утемељена теорија даје могућност спајања ове две димензије. „Теорија се не може извести из посматрања и уопштавања само помоћу строге индукције. Стварање теорије је стваралачки чин (...). Постоји увек скок изван евиденције, наслућивање, које кореспондира стваралачком напору“ (Timachev, наведено према Bogdanović, 1994: 98).

Тако, свака теорија требало би да има следеће карактеристике да: 1) предвиди и објасни понашање 2) да буде корисна у теоријском напредовању социологије 3) да буде корисна у практичној примени, односно да објашњења и предвиђања могу да нам дају одређену контролу над ситуацијом 4) да нам обезбеди перспективу или поглед на свет 5) да даје оквир, печат, односно стил у истраживању посебних подручја понашања (в. Glaser and Strauss, 1967/2006: 3) 6) да буде искуствено проверљива и прецизна⁵. Овако одређене функције теорије проширују класично схватање функција научне теорије и спајају два наизглед непомирљива приступа (хипотетичко-дедуктивни и индуктивни приступ) у јединствен приступ.

Бројне су тешкоће и ограничења која стоје на путу стварања теорије. Једно од ограничења теоријског рада односи се на привилеговану субјективност, посебно у емпиријском раду који је често одређен унапред неком теоријском оријентацијом коју поседује истраживач. Са једне стране се заступа становиште да не треба да постоји теоријска позиција, јер би она онемогућила прави увид у ситуациону природу знања, док се са друге стране као контра аргумент наводи идеја да емпиријско истраживање увек зависи од неког тео-

⁵ Бент Флиvbјерг (Bent Flyvbjerg) наводи шест критеријума који дефинишу идеалан тип научне теорије: теорија мора бити експлицитна, универзална, апстрактна, неутрална, систематична, потпуна и предвиђајућа. Задовољавање критеријума предвиђања је „ретко чак и у неким областима природних наука, оно представља критеријум посредством којег се најјасније истичу разлике између природних и друштвених наука“ (Flyvbjerg, 2012: 61). За Флиvbјерга идеална природна наука објашњава и предвиђа у категоријама контекстуално независних елемената, док друштвене науке вероватно никада неће бити објашњавајуће и предвиђајуће. „Проблем у проучавању људског делања је у томе што се сваки покушај дефинисања делања независно од контекста, то јест, покушаја дефинисања заснован на апстрактним правилима и законима, не мора нужно да се слаже са практичним начином на који делање дефинишу актери у конкретној друштвеној ситуацији“ (Flyvbjerg, 2012: 65). Друштвене науке би требале да буду стабилне и кумулативне, да се приближе куновском идеалу нормалне науке, али да би то оствариле морају бити ослобођене контекста, што јесте циљ по себи, али не и остварив циљ. Потребно је деконструисати „конвенционални друштвени идеал друштвених наука с његовим нагласком на теорији и независности од контекста“ (Flyvbjerg, 2012: 72).

ријског оквира, било да је то експлицитно или не. Једини начин да се задовоље све ове функције теорије је да дође до помирења два опречна становишта: индуктивизма и дедуктивизма и да се крене трагом утемељене теорије као индуктивног методолошког приступа који укључује стварање теорије из података, употребом различитих метода прикупљања и анализе података.

Тврдња теоретичара утемељене теорије да је теорију могуће створити из емпиријских података, без претходног ограничавања неком теоријом такође може бити предмет критике. Уколико теоретичари утемељене теорије сматрају да се теорија може створити из емпиријских података, али да се ипак мора пре истраживања познавати нешто о феномену који се истражује, па чак и заузети неки став везано за предмет истраживања, онда није могуће потпуно истраживање одвојити од већ створених теорија које настоје да феномен објасне, предвиде и потврде истиност својих хипотеза и буду релевантне. Парадигма коју ће научник усвојити на почетку свог истраживања треба да буде сагласна са његовим веровањима и схватањима о природи стварности и појава које истражује. Преношење уверења на онтолошку стварност би требало да осветли епистемолошке и методолошке могућности за истраживање (в. Mills, Bonner and Francis, 2006; Heath and Cowley, 2004). Сви смо под утицајем социјалног и културног контекста који обликује наш поглед на свет, тако да је постојање објективне реалности могуће довести у питање, али и стварање чистог индуктивног приступа у изучавању друштвених феномена. Колико је онда утемељена теорија чист приступ у методолошком погледу и колико је револуционаран у односу на логичко-дедуктивистичке приступе? Утемељена теорија као индуктивни приступ, за разлику од логичко-дедуктивног приступа не креће од теорије, постављања хипотеза и тестирања хипотеза у истраживању, већ од прикупљања података, али не са циљем да истражује и верификује чињенице, већ да истражује и креира своја објашњења из њих (в. Glaser and Strauss у: Denzin, 1978: 54). Као један од квалитативних истраживачких приступа, утемељену теорију одликују следеће карактеристике: индукција, субјективност, значења, процесна оријентисаност, константно упоређивање података и добијених уопштавања (категиорија и образаца), наративно описивање (Glaser and Strauss, 1967/2006; Egan, 2002; Gasson, 2013).

Мора се водити рачуна о томе да строго раздвајање индукције и дедукције у истраживању друштвених појава није могуће, јер „истраживачки процес није само јасно одељена секвенца процедура које прате одређени шаблон, него мноштво интеракција између концептуалног и емпиријског света, дедукције и индукције које се одвијају у исто време“ (Burgess, 1984: 211).

Питање које се може поставити је да ли је могуће помирити ова два приступа и разумевање социолошких чињеница подићи на виши ниво⁶ и да ли утемељена теорија као нови методолошки приступ може да отклони недостатке социолошких теорија, односно да води стварању теорија које ће бити на нивоу теорија класика социологије (Диркема, Вебера, Маркса, Зимела, Парка, Мида) који су били ослобођени утицаја већ створених теорија у друштвеним наукама, јер њих није било. Глејзер (Barney Glaser) и Штраус (Anselm Strauss) су још у првом издању *Открића утемељене теорије* из 1967. говорили о недостацима образовања младих социолога који су научени једино теоријама класика, које не доводе у питање и знају само да их подвргну испитивању и истраживању на малим случајевима, односно на малим проблемима које уоче у оквиру великих теорија. Утемељена теорија довела је у питање поглед да теорију може само да створи интелектуална елита; да теорија и истраживање морају бити раздвојени; да квалитативни методи нису довољно прецизни, систематични; да није могуће истовремено прикупљати податке и анализирати их; да квалитативно истраживање не може да води стварању теорије, већ да је за то потребно спровести квантитативно

⁶ Лошија позиција друштвених наука водила је све учесталијим промишљањима каква нам је друштвена наука потребна и какве је измене потребно извршити да би стекла бољи статус. Интересантно је становиште Бенга Флиvbјерга који предлаже фронтетички засновану друштвену науку, чији назив потиче од Аристотеловог појма *fronesis* који означава етику тј. промишљање о вредностима у односу према пракси (в. Flivbjerg, 2012: 77-88, 177-193). Методолошки реформисана друштвена наука се бави вредностима и моћи, и води се ситуационом етиком тј. истраживачи „за своју полазну тачку узимају свој став према ситуацији у друштву које проучавају. Они теже да осигурају да такав став не буде заснован на идиосинкратичном моралу или личним склоностима, већ на заједничком гледишту унутар посебне референтне групе на коју се истраживачи позивају (Flivbjerg, 2012: 179). Потребно је да истраживач постане својеврсни посматрач учесник што се постиже приближавањем истраживача појави или групи коју истражује и одржавањем блиског контакта током свих фаза истраживања. Додатни фокус на вредности и моћ изазива интересовање, реакцију окружења чиме истраживач још дубље постаје део истраживане појаве. Истражујући практичну активност и практично знање у свакодневним ситуацијама и постављајући мала питања, истраживач настоји да дође великих одговора. Вредносно неутралан према вредностима које својим праксама приписују испитаници, истраживач испитује улогу тих пракси у ширем систему односа. „Детаљи, праксе и конкретни случајеви, који леже у срцу фронтетичког истраживања, бивају сагледани у њиховом одговарајућем контексту; како у малом, локалном контексту који даје појавама њихово непосредно значење, тако и у ширем, интернационалном и глобалном контексту у којем се појаве могу процењивати по њиховом општем и концептуалном значају“ (Flivbjerg, 2012: 187). Из свега горе наведеног следи да је за друштвене науке веома важно да престану са својим покушајима опонашања природних наука у стварању кумулативних и предвиђајућих теорија, да се баве проблемима значајним на локалном и глобалном плану, фокусирајући се на анализу вредности и моћи и саопштавање резултата истраживања у јавности.

истраживање (в. Charmaz, 2008; Glaser, 2002). Потенцијал који поседује утемељена теорија није у целости искоришћен и захтеви да се на другачији начин започне стварање теорије нису озбиљно схваћени. Исто тако, настављено је са прецењивањем ауторитета класика што је само одвело социологе од креативне суштине истраживања и стварања нових приступа и можда нових, плодотворних теорија које би биле у рангу теорија класика. Проблем постаје још већи, јер се савремена социологија 48 година после књиге Глејзера и Штрауса и даље суочава са истим проблемом у образовању социолога и са истим ограничењима у стварању социолошке теорије. Напори у правцу развоја утемељене теорије поред свих ограничења ипак нису ослабили што можемо да видимо у новим покушајима реформулисања класичне утемељене теорије у делима Кети Чармаз која је развила конструктивистичку утемељену теорију (Charmaz, 2006) и Адел Кларк (Adele Clarke) која је развила теорију ситуационе анализе (Clarke, 2005). Кларкова у својој теорији повезује конструктивистичке принципе са постмодернизмом у циљу реформулације утемељене теорије и одбацује објашњење и предвиђање као један од циљева теорије тј. настоји да уклони позитивистичке принципе из утемељене теорије, не заговара откривање екстерне реалности и не бави се питањима како услови истраживачког процеса утичу на сам процес истраживања. Насупрот томе, истраживач је дужан да се бави друштвеним условима истраживачке ситуације, истраживачевом перспективом, позицијом и праксама, улогом истраживача у конструисању података, социјалном конструкцијом истраживачких пракси и световима испитаника (Given, 2008: 376). Уводећи три врсте аналитичких мапа у свој приступ: ситуационе мапе, мапе друштвених светова и позиционе мапе, Кларкова покушава да разјасни кључне елементе, дискурсе, структуре и услове који карактеришу ситуацију која постаје главна јединица анализе. Епистемолошки и онтолошки базирана на симболичком интеракционизму и класичној утемељеној теорији, ситуациона анализа не придаје само много већи значај индивидуи, већ жели да читаву ситуацију подреди постулатима постмодернизма (в. Clarke, 2005).

Потреба да се створи теорија, било универзална или пак теорија која је у могућности да објасни само један сегмент друштва у социологији се интензивирао посебно крајем шездесетих година двадесетог века, када је у периоду од једне деценије изашао велики број књига које су се бавиле начинима конструисања научне социолошке теорије. Про-позитивистички карактер приступа теоретичара који су се залагали за конструисање теорије огледао се у веровању да постоје закони који владају друштвеним догађајима, односно да постоје правилности у одвијању друштвеног живота које је могуће научним путем утврдити и представити у облику опште теорије. Законе о којима

је маштала социолошка заједница није било могуће пронаћи и поређење социологије са физиком само је још више нагласило њихову разлику и немогућност њиховог поређења. Могуће је говорити о односима социолошке теорије и емпиријског истраживања, али „[ч]инећи то, треба уложити све расположиве напоре да би се избегло грађење на илустрацијама извученим из ‘зрелијих’ наука-као што су физика и биологија-не зато што оне не доказују актуелне логичке проблеме, већ зато што им сама њихова зрелост не дозвољава да се плодно баве апстракцијама вишег реда до степена до кога признајемо, то није случај у социологији“ (Merton, 1979: 190).

Циљ овог рада је да покаже колики је научни потенцијал утемељене теорије у социологији, који су недостаци овог метода и да ли ова аналитичка стратегија може да помогне социолозима у стварању научне теорије која би могла да појединачне законе повезује у шире целине и из општијих закона изведе законе ужег обима, али и објасни законе „настојећи да открије унутрашњу структуру процеса услед којих се закон успоставља“ (Milić, 1996: 310).

Утемељена теорија: оживљавање неklasичног приступа

Утемељена теорија је квалитативни, индуктивни, флексибилни истраживачки приступ који води настанку теорије засноване на подацима до којих се долази у самом истраживању и током самог истраживања без ослањања на унапред створене хипотезе које произилазе из проучавања секундарне грађе. Именовањем теорије „утемељена“ или „заснована“ (в. Bogdanović, 1981: 147) акценатује се процесни карактер настанка саме теорије, јер адекватност теорије за социологију не може бити раздвојена од процеса којим је настала иста теорија. Процес у којем настаје теорија се никада потпуно не завршава, већ се напушта када истраживач процени да је прикупио довољан број података и да се на основу њихове примарне анализе већ назире обриси теорије. „Стварање теорије из података значи да већина хипотеза и концепата не долази само из података, него су систематски изграђени из односа према подацима током самог истраживања“ (Glaser and Strauss у: Denzin, 1978: 55).

Као неklasичан квалитативни методолошки приступ утемељена теорија такође комбинује „дубину и богатство квалитативне интерпретативне традиције са логичном, строгом и систематичном анализом карактеристичном за квантитативно истраживање“ (Walker and Myrick, 2006: 548). Процес стварања теорије применом приступа утемељене теорије подразумева да се задовоље одређене карактеристике: теоријска сензитивност, теоријско узорковање, анализа адекватне литературе, стална примена упоредног метода, кодирање, идентификовање суштинских категорија, прављење белешки и стварање

дијаграма (в. Glaser and Strauss, 1967/2006; Glaser, 2004; Corbin and Strauss, 2008; Clarke, 2005). Пре појаве утемељене теорије анализа података се одвијала на два различита начина или у виду два процеса: 1) карактеристике првог су да аналитичар кодира све податке и онда систематски анализира кодове да би верификовао или потврдио дату пропозицију 2) карактеристике другог су да (у другом процесу) аналитичар проверава податке о својствима категорија, користи белешке (*memos*) за праћење и анализу и развија теоријске идеје. Употреба наведених процеса омогућује утемељеној теорији, за разлику од класичне анализе података, да их повезује, комбинује и да тако постане метод сталног поређења. Зачетници утемељене теорије су Барни Глејзер, Анселм Штраус и Џулијет Корбин (Juliet Corbin). У односу на праксу у социологији пре појаве теоретичара утемељене теорије, појава овог новог методолошког приступа је представљала револуционарни корак за социологију, али исто тако отворила је простор за критику и дискусију. Претходно наведене карактеристике утемељене теорије отвориле су могућност за ново промишљање квалитативног приступа и квалитативних истраживања као поузданих и признатих метода, а не само њихово виђење као фазе која претходи квантитативном истраживању. Анализирање квалитативних података се више није сводило само на пуко квантификовање тих података, при чему се губио њихов квалитет. Постало је јасно да сирови подаци такође не могу бити одмах предмет социолошке анализе, јер је пре почетка самог процеса анализирања потребно организовати, сложити и упростити често веома сложене податке, односно податке треба индексирати и анализирати кроз најмање три тока акције: редуковање података, презентовање података, закључивање и верификацију. Како је свет комплексан, „[не] постоји једноставно објашњење ствари. Пре су догађаји резултат мноштва фактора међусобно повезаних, који интерагују на комплексне и непредвиђене начине. Дакле свака методологија која настоји да разуме искуство и објасни ситуације мора бити комплексна“ (Corbin and Strauss, 2008: 8). Сложеност метода ипак не мора да буде и мерило објективности и поузданости података до којих смо дошли. Флуидност, динамика, креативни карактер квалитативног приступа, у односу на квантитативни, може да представља предност за истраживача и повећа квалитет добијених резултата, али исто тако може да буде ограничавајући фактор. Но, сакупити масу података применом квалитативних метода, а не знати шта са њима велики је проблем за сваког научника. „Квалитативна анализа је много ствари, али није процес који може бити круто кодификован. Шта он тражи, изнад свега, је интуитивни осећај о томе шта се дешава са подацима; веровање у себе и истраживачки процес; способ-

ност да се остане креативан, флексибилан и истинит са подацима у исто време“ (Corbin and Strauss, 2008: 16).

Првобитно слагања око концепта утемељене теорије између Глејзера и Штрауса није трајало дуго и временом долази до њиховог разилажења. Један од разлога за теоријско раздвајање Глејзера и Штрауса потиче из периода када су се они образовали за социолошку професију. Анселм Штраус је студирао на Чикашком универзитету (на одељењу за квалитативно истраживање) и то код Херберта Блумера (Herbert Blumer), Еверта Хјуза (Evert Hughes) и Роберта Парка (Robert Park) и био је под утицајем симболичког интеракционизма. Са друге стране Барни Глејзер је студирао квантитативну методологију и квалитативну математику на Колумбији и био је под утицајем Пола Лазарсфелда (Paul Lazarsfeld) и Роберта Мертонa (Robert Merton), од којих је учио о квантитативним методама (Лазарсфелд) и о конструкцији теорије и теоријском кодирању (Мертон). Блумеров утицај, односно утицај симболичког интеракционизма је очит у утемељеној теорији. Глејзер и Штраус преузимају идеје да људска бића свој однос према другим бићима граде на основу значења која та бића приписују њима. Значења настају у процесу социјалне интеракције и бивају модификована кроз интерпретативни процес коришћен од стране особе у њеном суочавању са стварима које је окружују или са којима ступа у интеракцију. Знања која су стекла ова два теоретичара у току студија значајно су утицала на њихов каснији теоријски рад.

Раздор међу креаторима утемељене теорије и то између Глејзера, који је остао препознатљив као присталица класичне утемељене теорије, и Штрауса и Корбинове који су створили конструктивистичку утемељену теорију или како је Глејзер назвао њихов приступ „потпуно концептуално описивање“ (в. Walker and Myrick, 2006) довео је и до разилажења њихових присталица. Но, поред свега утемељена теорија је успела да опстане, док су се присталице поделиле на два табора. Основно место разилажења ове групе теоретичара било је улога теорије, односно утицај контекста на истраживање. Критика традиционалне утемељене теорије (Глејзерове утемељене теорије) односила се на идеју да истраживач треба да буде табула раса или празан лист папира када започиње неко истраживање зарад бољег развијања теоријске сензитивности. Методологија међутим не настаје само из праксе, већ је исто тако под утицајем погледа на свет, веровања и ставова о свету у ком живимо. Штраус и Корбинова верују да не постоји већ постојећа стварност, истина и стварност се стварају. Ово је конструктивистичка онтолошка позиција која оставља за собом традиционалне теоретичаре утемељене теорије који верују у откривање истине из репрезентативних података "праве" и једине стварности. Штраус и Корбинова истичу важност постојања мноштво перспектива и

истина, јер методологија не израња само из праксе, већ је и под утицајем већ интернализованих ставова и погледа на свет. Како Штраус и Корбинова кажу: „Свесни смо да, разумети искуство, то искуство мора бити лоцирано у оквиру и не сме бити одвојено од ширих догађаја у друштвеном, политичком, културном, расном, родном, инфромационалном и технолошком оквиру“ (Corbin and Strauss, 2008). Но, потребно је нагласити да су на површинском нивоу разлике између Глејзера и Штрауса занемарљиве, јер у основи оба приступа лежи: прикупљање података, кодирање, теоријска сензитивност, поређење или упоредна анализа, категоризација, теоријско узорковање, развијање суштинских категорија и коначно стварање теорије.

Процес стварања утемељене теорије из конструктивистичке перспективе је такође сложен и не разликује се у основним цртама од Глејзерове класичне утемељене теорије, о чему сведоче фазе тог процеса (Charmaz, 2008): „1) истовремено учешће у прикупљању података и анализи фаза истраживања 2) развој аналитичких кодова и категорија из података, не из унапред смишљених хипотеза 3) конструисање теорија средњег обима у циљу разумевања и објашњавања понашања и процеса 4) писање мемоа или бележака-односно аналитичких бележака које објашњавају и испуњавају категорије 5) поређење података и података, података и концепата, концепата и концепата 6) теоријско узорковање-односно, узорковање за конструисање теорије у циљу провере и побољшања концептуалних категорија, не за представнике дате популације 7) одлагање прегледа литературе за период након формирања анализе“ (Charmaz, 2008: 83).

Без обзира на разлике које постоје између зачетника утемељене теорије, јединственост овог приступа, лежи у два елемента: „1) Теорија настаје на основу правилности пронађених у емпиријским подацима, а не из закључака, предрасуда или скупа идеја 2) Постоји стално поређење између теорије у настајању (кодови и конструкти) и нових података. Стално поређење потврђује да се до теоријских конструката дошло преко и између узорака података, користећи колекцију додатних података све док истраживач не осети да је ‘теоријска zasiћеност’ (...) достигнута“ (Gasson, 2013: 80). Како је број података са којима истраживач ради у току истраживања јако велик, захтева се њихово стално поређење које води до све апстрактнијих категорија и на крају до централне категорије око које се организује, односно гради теорија. Приликом поређења и анализирања података од истраживача се тражи да у виду бележака (*theoretical memos*) изнесе и своје субјективно виђење података или субјективне рефлексије о подацима чиме се добија интуитивни увид у податке. Ове белешке ће се користити када је рад на дескриптивном кате-

горизовању завршен и белешке могу да дају дубљи увид у податке и да појачају категорије које су утемељене претходном анализом.

Процес стварања теорије применом овог методолошког приступа је због његове сложености, препун тешкоћа, слабих тачака, али истовремено та сложеност приступа омогућава и велику креативност у раду, даје слободу истраживачу. Познавање и разумевање слабих тачака и недостатака одређеног методолошког приступа је изузетно важно, јер нам олакшава кретање кроз истраживачки процес и смањује могућност за субјективност приликом прикупљања и анализе података.

Проблеми настанка утемељене теорије

Као и сваки приступ који настоји да дође до теорије, ни утемељена теорија није прошла без критике и наглашавања његових слабих страна и покушаја да се дискредитује његова вредност у социолошким истраживањима. Штраус и Корбинова су идентификовали четири кључна подручја која морају да се узму у обзир када се врши евалуација истраживања спроведеног у циљу стварања теорије применом овог приступа. „Ова подручја укључују (а) судове о валидности, поузданости и кредибилитету података; (б) судове о самој теорији; (ц) одлуке које се тичу адекватности истраживачког процеса путем којег се теорија ствара, развија и тестира; и (д) закључке о емпиријској утемељености истраживања“ (Egan, 2002: 288). Флексибилно истраживање на ком је изграђена утемељена теорија, било је предмет критике јер нису поштована правила строге квантитативне верификације у погледу узорковања, кодирања, поузданости, валидности, индикатора, дистрибуције фреквенција, конструисања хипотеза и презентовања доказа (Glaser and Strauss, 1967/2006). Бројне су слабости утемељене теорије и тога треба бити свестан пре почетка коришћења овог приступа у анализи и тумачењу података (в. Backman and Kynge, 1999; Heath and Cowley, 2004; Egan, 2002; Eadens, 2012; Berg, 2001). Неке од тешкоћа утемељене теорије су неизвесност везана уз појављивање теорије, вредносна неутралност, индуктивни приступ, временска захтевност, теоријска засићеност, питање просуђивања и евалуације теорије и истраживања и пристрасност истраживача, захтев за теоријском сензитивношћу (који се истовремено може посматрати као слабост приступа, али и као предност приступа, јер га то издваја од осталих приступа и даје му креативну специфичност).

Ограничења која се повезују са утемељеном теоријом се могу класификовати на финансијска, практична и ограничења сазнајне природе. Брајман (Allan Bryman) (в. Bryman, 2004) наводи неколико могућих тешкоћа са којима ће се суочити истраживач који примењује приступ утемељене теорије у свом

истраживању: прва тешкоћа се односи на способност истраживача да потисне релевантне теорије и концепте до скорог краја истраживања и онемогући њихов утицај на сам процес прикупљања и анализе података док траје истраживање; друга тешкоћа је у блиској вези са првом и тиче се финансирања самог истраживања. У случају да истраживач тражи фондове који би финансијски подржали његово истраживање, оно што фондови и спонзори траже од истраживача је да демонстрира шта је већ познато о проблему који је предмет истраживања, односно да понуди осврт на проблем на основу секундарне грађе, као и да се јасно предочи структура истраживања и дефинисана питања, што често изостаје на почетку примене утемељене теорије; трећа тешкоћа је практичне природе и односи се на транскрибовање интервјуа које може да буде временски захтевно и тешко ускладиво са захтевом да се подаци стално упоређују, како током прикупљања података, тако и када су сви подаци прикупљени; четврта тешкоћа се односи на неизвесност исхода утемељене теорије. Примена овог методолошког приступа би требала да омогући да се дође до теорије, али је питање да ли свако истраживање засновано на примени овог приступа води теорији или некад само стварању категорија и концепата. Питање које се може поставити је и да ли теорија која настаје овим приступом задовољава критеријум спољашње ваљаности (*external validity*), односно да ли теорија може да се примени ван контекста свог настанка?; пета тешкоћа се односи на захтев за фрагментацијом података путем кодирања који према неким истраживачима води губљењу осећаја контекста у којем су подаци прикупљени; шеста тешкоћа се односи на Глејзерово уверење да стварност постоји независно од друштвених актера. Кети Чармаз (Kathy Charmaz) (в. Charmaz, 2000) тврди да друштвена стварност не постоји независно од људске акције, стога истраживач има велику улогу у настанку знања и у процесу откривања теорије; седма тешкоћа тиче се самог концепта теоријске сензитивности коју теоретичари утемељене теорије захтевају од истраживача приликом кодирања података.

Теоријска сензитивност која се захтева приликом кодирања података представља поступак који се може са становишта објективности посматрати као проблематичан. Глејзер теоријску сензитивност дефинише као способност истраживача да ради са подацима истовремено на теоријски и сензитиван начин или начине (в. Glaser, 1978). То захтева од истраживача да теоријски и концептуално мисли о подацима са извесне дистанце, док спонтано треба да одржи ниво сензитивности и разумевања процеса и његове укључености у сам процес (в. Walker and Myrick, 2006). Теоријска сензитивност треба да омогући отварање података кроз процес продирања у податке поређењем, писањем бележака, кодирањем (в. Glaser, 1978) или пак да се постиг-

не кроз употребу различитих техника као нпр. анализирање речи, фраза, реченица, употребу флип-флоп технике, поређење које би требало да спречи да сам процес анализе података постане бремено за истраживача и процес који је досадан (в. Corbin and Strauss, 2008). Промена технике у анализи података динамизира процес анализе и повећава теоријску сензитивност. Теоријска сензитивност се губи када се научник определи само за један теоријски приступ и сав његов рад као социолога је одређен том теоријом.

Теоријска сензитивност се може посматрати као потенцијално плодотворан начин анализе података или пак као одлика квалитетног истраживача, али је тешко одредити да ли неки истраживач поседује теоријску сензитивност и да ли је потребно истраживача који не поседује теоријску сензитивност искључити из истраживања. Како је за развој теоријске сензитивности потребно да истраживач буде флексибилна личност и да има карактер који се може прилагодити да би одржао аналитичку дистанцу, да буде способан да толерише конфузију и могуће назадовање у анализи података и истовремено буде отворен за утицај несвесног на анализу података, али исто тако да има теоријски увид у истраживање и развијену способност да на основу података дође до неког новог открића или теорије (с обзиром да је циљ утемељене теорије да створи теорију на основу података), тешко је објективно проценити да ли научник поседује или не поседује теоријску сензитивност. Научник који је теоријски сензитиван способан је да концептуализује и организује, прави апстрактне везе, визуализује и мисли на више нивоа истовремено. Како је један од захтева ради постизања теоријске сензитивности да истраживач пре почетка истраживања има неке идеје или хипотезе, можемо јасно да видимо да овај став није у складу са првобитном Глејзеровом идејом о ослобођености теоретичара било каквог теоријског становишта и наравно одсуством хипотеза које су створене дедуктивним путем (в. Glaser and Strauss, 1967/2006; упор. Glaser, 2004). Теза да теорија треба бити откривена, а не измишљена, како су то урадили Гласер и Штраус 1967. године анализирајући пацијенте који су на смрти, ипак није потпуно тачна. Сложићемо се са Штраусом око утицаја контекста, теорија и већ створених образаца по којима живимо на процес истраживања. Проблем који израња из захтева да се истраживању приступи као табула раса је изузетно сличан са проблемом који је створио Веберов концепт вредносне неутралности. Бити потпуно ослобођен интернализованих вредности изузетно је тешко, јер су наши ставови и наша тумачења података под утицајем контекста, под утицајем вредности и тако никада не можемо бити сигурни чији је поглед на свет и тумачење тог света реално и да ли можда постоји мноштво стварности једне стварности које зависе од начина како је посматрамо (упор. Heking, 2012).

Потреба да се рационализује процес анализе података применом позитивистичких принципа, а истовременим наглашавањем потребе за теоријском сензитивности види се као сукоб два потпуно различита приступа. Извори теоријске сензитивности су литература, професионално искуство, лично искуство, али и аналитички процес истраживања је такође извор сензитивности (настаје током сакупљања података, постављања питања о подацима, прављењем поређења, стварањем хипотеза, кроз стварање малих оквира о концептима и њиховим односима) (в. Corbin and Strauss, 2008). Када је реч о коришћењу литературе зарад постизања теоријске осетљивости или сензитивности, многобројни проблеми могу да настану и то посебно у случају када је истраживач под великим утицајем концепата из литературе и када процес консултовања литературе зарад тражења нових путева у истраживању води преиспитивању већ утемељених концепата. Консултовање литературе пре започињања истраживања може да води само истраживање, односно да истраживач остане под утицајем идеја које је прочитао и да не успе да нађе свој пут, односно неки нови пут у истраживању или нови поглед на проблем. Адекватно коришћење литературе приликом примене утемељене теорије подразумева поштовање одређених фаза: 1) када истраживач развија теоријску осетљивост и проналази проблем и 2) фаза интеграције када истраживач интегрише појавну теорију (*the emergent theory*) са постојећим теоријама да би дошао до нове теорије која ће одговарати контексту постојећег знања и тиме ће учинити теорију вреднијом (в. Urquhart and Fernandez, 2006).

Креативни потенцијал теоријске сензитивности је велик, јер омогућава теоретичару да види податке на више различитих начина. Са друге стране теоријска сензитивност, односно креативни приступ подацима често може да буде отежавајућа околност, јер је тешко истовремено користити искуствено и теоријско знање и посматрати феномен какав је он у стварности. Захтева се стални скептицизам истраживача, односно да се свако теоријско објашњење прихвати са резервом све док не буде потврђено актуелним подацима и да се поштује процедура истраживања да би се дошло до неке нове утемељене теорије. Сложеност овог приступа сама по себи представља тешкоћу за истраживача. Поседовање теоријске сензитивности није гаранција добре анализе података, јер могућности да се направи грешка применом осталих метода је велика посебно јер се захтева стално поређење података, кодирање, стварање суштинских категорија, писање бележака (идеја које се јаве у току прикупљања и анализе података) тако да се отвара низ могућности за грешку. Грешка у анализи података често настаје у случају када се одбацују подаци који не одговарају некој створеној теорији или теоријском оквиру. У оквиру утемељене теорије овај случај не би смео да се деси, јер сви подаци који не

одговарају теоријском оквиру поседују велику важност, јер они воде потпуно новом погледу на феномен који се истражује.

Једна од критика упућена овом методолошком приступу односи се и на чињеницу да приступ који је хтео да буде заснован на примени позитивистичких принципа, функционише тако што примењује позитивистичке методе у истраживању које проистичу из интерпретативног погледа на свет (в. Gasson, 2013). Примена позитивистичких метода у анализи квалитативних података, пак не мора да буде лоша. Проблем који се често дешава је да научници класификују податке, дају им нумеричке ознаке и као такве их уносе у програм и добијају обрађене податке. У овом процесу се врши квантификација квалитативних података и губи се њихов квалитет. Сирови подаци такође, у овом случају, не могу бити одмах предмет социолошке анализе, јер је пре почетка самог процеса анализирања потребно организовати, сложити и упростити често веома сложене податке, односно податке треба индексирати. Утемељена теорија настоји да избегне овај проблем, применом мноштва различитих метода на исти сет података. Постизање високог степена објективности у научном раду, један је од највећих циљева и базира се на напорима да се обезбеди тачност података добијених истраживањем и на тестирању истинитости тврдњи насталих тумачењем прикупљених података. Утемељена теорија стога настаје комбиновањем флексибилне, индуктивне анализе података и применом структурисаних, аналитичких метода. Тако „Глејзер наглашава појавну, индуктивну природу настанка утемељене теорије и препоручује стално поређење података и саморефлексију (рефлексија на нашу улогу и утицај у процесу истраживања) као начин да се обезбеди квалитет. Штраус наглашава потребу да се примене строге методе које се могу поновити у избору података и анализи, и препоручује структурисање метода око шема формалног кодирања као начина обезбеђивања конзистентности и квалитета“ (Gasson, 2013: 87). Мора бити јасно да је утемељена теорија као методолошки приступ формулисан са циљем да се путем прикупљања и (квалитативном и квантитативном) анализом квалитативних података дође до теорије која би могла бити применљива на стварност коју живимо. Проблем је само како поимамо стварност? Стварност се из перспективе заговорника утемељене теорије може посматрати са позитивистичке тачке гледишта, као нешто што постоји и треба бити откривено, што је регулисано постојањем универзалних закона који могу бити откривени применом објективних, научних метода истраживања или са интерпретативне позиције где се стварност поима као социјални конструкт, односно одбацује се идеја постојања универзалних закона и универзалне стварности-стварност је субјективна конструкција. Утемељена теорија би требала да буде створена тако

што би се заузео став који мири ова два приступа стварности, јер са тачке објективности научне теорије морамо прихватити и постојање конструисаних стварности у оквиру универзалне стварности. Проблем је како субјективне представе света или стварности објективизирати и уклопити их у теорију која настоји да буде универзална. Ниједна од ових група теоретичара не искључује супротан приступ у потпуности, али једном даје предност. Критика је упућена и теоретичарима интерпретативистима, јер у настојању да се ослободе строгих, позитивистичких метода, њихови индуктивни увиди у проблем или неки феномен не могу бити оправдани строгим доказима и још увек не постоје начини и процедуре да се обави строго, интерпретативно истраживање. Подаци добијени применом интерпретативног приступа могу само помоћи у бољем разумевању података добијених позитивистичким методама, могу представљати њихову допуну или један другачији поглед на стварност. Субјективистичке интерпретације света не треба да буду занемарене, само треба бити обазрив у њиховом прихватању као апсолутних истина и објективних показатеља. Теоријска сензитивност или осетљивост, као особина коју би требало да поседује истраживач може да нам помогне у одабиру података и њиховом тумачењу и наравно имплементирању података добијених применом интерпретативног приступа.

Дебата између интерпретативиста и позитивиста, доводи у први план и питање објективности утемељене теорије. Једна од најзначајниих критика утемељене теорије односила се на то да утемељена теорија није сматрана научном, дедуктивном у својој анализи података, већ је базирана на индуктивним закључцима добијеним површном анализом сакупљених података. Гасонова (Susan Gasson) наводи да са психолошког аспекта овај аргумент није валидан, јер процес учења зависи од индуктивно-дедуктивних циклуса аналитичког мишљења. Индуктивне истраживачке технике у већини случајева представљају основ сваког квантитативног емпиријског истраживања. „Индуктивна анализа је третирана као осумњичени јер уводи субјективност у истраживање, тако да налази могу бити оспорени из позитивистичке перспективе, јер *нису мерени, него субјективно повезани* са посматраном ситуацијом“ (Gasson, 2013: 85; курзив у оригиналу). Начин преласка са индуктивног на дедуктивно мишљење и објективизирање модела које смо створили одвија се према утемељеној теорији сталним поређењем података. Објективност, поузданост, унутрашња и спољашња ваљаност одговарају захтевима за репрезентативношћу резултата, могућности репродуковања резултата, строгости метода и могућности да се налази генерализују, и то све у случају да је реч о позитивистичком погледу на процес стварања теорије. Када је реч о интерпретативном погледу на свет репрезентативност података

подразумева да закључци до којих смо дошли зависе од субјекта и услова у којима је вршено истраживање, а не од истраживача; могућност репродуковања налаза подразумева да је процес истраживања стабилан у времену и међу истраживачима; строгост метода би у овом случају значила унутрашњу конзистентност или то да су открића и налази добијени истраживањем конзистентни и веродостојни људима који су учествовали у истраживању и читаоцима истраживања; генерализација налаза би се односила на могућност трансфера налаза и открића у друге контексте, различите од контекста у ком су налази настали.

Како је утемељена теорија веома сложен методолошки приступ, проблем мањег степена објективности и недовршености теорије настале његовом применом, може да настане због дужине истраживања и обима података. Дуготрајна истраживања код истраживача могу да произведу осећај засићености, незадовољства и на крају напуштање самог истраживања. Како је циљ да се утемељена теорија створи без претходних хипотеза и да не представља само проверавање или верификацију већ створених теорија, сам процес истраживања је изузетно неизвестан. „Метода утемељене теорије омогућава истраживачу да се удуби и буде потпуно упознат с подацима-цијели процес откривања теорије је потрага за значењем“ (Anglin, наведено према Jeđud, 2002: 96). Питање је да ли ћемо на крају обимног истраживања доћи до неког значења? У случају да овај приступ примењују млади истраживачи без великог истраживачког искуства и конкретног искуства о предмету истраживања или да истраживач не поседује креативност, велика је вероватноћа да ће имати пуно тешкоћа приликом стварања теорије и да уколико и дође до неке теорије, она ће бити лошија. Ако је потребно тако много услова задовољити да би се појавила теорија пред нама и ако је шанса да ћемо открити теорију мала, зашто се онда упуштати у истраживање које је у сваком погледу скупо? Утемељена теорија треба да буде изазов за истраживача, покушај да се створи нешто ново у друштвеним наукама. Страх да нећемо открити ништа применом утемељене теорије такође је велик и често истраживаче одвлачи од овог приступа. Теорија би требала да почне да се ствара у току самог процеса истраживања и сам процес настанка теорије би требало да буде праћен почетном несигурношћу, неизвесношћу, великим бројем података са којима нисмо сигурни шта да радимо и да ли је то што радимо добро, до тренутка када теорија неочекивано искрсава или се открива.

Завршетак истраживања настаје када се постигне засићеност подацима (*data saturation*) или теоријска засићеност (*theoretical saturation*), односно када нови подаци које прикупљамо више не омогућавају боље разумевање феномена који се истражује. Престанак прикупљања података означава почетак фокусирања само на прикупљену документацију и градњу структуралног

оквира утемељене теорије која ће бити откривена. Стварање утемељене теорије може се упоредити са зидањем неког здања без претходног плана. План настаје у току процеса градње. Проблем је како знати када је постигнута zasiћеност подацима, односно када је прикупљен довољан број репрезентативних података и када је потребно стати са њиховом анализом. Приликом одређивања момента теоријске zasiћености, односно момента када се прекида истраживање и када створени теоријски конструкти одговарају postojećим подацима и поређење теоријских конструката са новим подацима не даје неки нови, значајнији увид у проблем, могу настати бројни проблеми. Један о потенцијалних проблема је да ће истраживач прерано престати са прикупљањем података, односно да неће добро проценити моменат постизања zasiћености подацима, чиме ће се отежати или пак потпуно онемогућити стварање утемељене теорије. Како је за прикупљање података потребно одређено време, у случају да подаци нису анализирани током процеса прикупљања података (један од захтева утемељене теорије је да се подаци анализирају током читавог процеса њиховог прикупљања) биће тешко утврдити форму или структуру теорије и тренутак када се достигне теоријска zasiћеност. Моменат завршетка теорије применом метода утемељене теорије је и тренутак када истраживач схвата да његова теорија као процес може бити даље развијана, али да је за њега време да је објави и заврши рад на њој. Рад на утемељеној теорији се напушта, она се никада не завршава. Истраживање или пројекат се завршава када се задовоље одређени епистемолошки критеријуми које је поставио истраживач.

Конечно, као проблем утемељене теорије појављује се и сама флексибилност приступа, односно све фазе настанка утемељене теорије не морају да се испоштују да бисмо дошли до утемељене теорије. Утемељена теорије као истраживачки приступ није „кувар“ (Morse, Stern, Corbin et al., 2009: 14) или потпуно одређен пут истраживања. „Свака примена, сваки пут када је утемељена теорија коришћена, она захтева адаптацију у складу са истраживачким питањима, ситуацијом, и учесницима за које се истраживање спроводи. Утемељена теорија није нужно скуп стратегија. Она је примарно начин мишљења о подацима“ (Morse, Stern, Corbin et al., 2009: 14). Са једне стране се захтева поштовање процедуре, док се опет отвара простор за избор и флексибилност. У случају да је реч о неискусном истраживачу, питање је да ли би он био способан да одреди које су му тачно методе потребне да би реализовао своје истраживање и на крају дошао до теорије утемељене или засноване на подацима коју је могуће применити у разумевању специфичног случаја који је истраживан и можда постићи одређен степен генерализације теорије, односно њене примене у разумевању других проблема. Како је и сам тренутак постизања теоријске zasiћености и каснијег појављивања теорије, неизван-непоштовање прописане процедуре и стратегија за настанак уте-

мељене теорије може да уведе још већу забуну у рад истраживача. Питање које се може поставити је да ли су истраживачки методи нешто стабилно, стандардизовано и формализовано или су толико флексибилни да их је могуће прилагођавати сопственом знању, окружењу у ком се спроводи истраживање или пак личности истраживача? Свака измена приступа (у овом случају утемељене теорије) наводи нас да се упитамо ко може да мења приступ - да ли су то искусни истраживачи или пак сви они који га примењују могу да унесу измене у њега. У случају да сви који примењују приступ који би требало да води до теорије коју зовемо утемељена могу да га мењају, како ћемо знати који су поступци избачени или шта је ново примењено у процесу истраживања? Одређени степен стандардизације процеса истраживања нам омогућава и да истраживање поновимо и тако проверимо податке до којих су дошле наше колеге. Да би нешто било објективно мора бити проверљиво. Поред слободе измене утемељене теорије, питање које се намеће је и на који начин смањити утицај људског фактора на анализу података? Утемељена теорија захтева теоријску осетљивост или сензитивност, односно субјективни поглед на „објективне” податке. У случају да желимо да проверимо податке и њихово тумачење, увек морамо бити спремни да уочимо грешку истраживача који је због немогућности да се потпуно ослободи утицаја контекста, окружења у ком живи, вредности које је усвојио током живота или идеја и теорија које је усвојио током професионалног образовања, на специфичан начин или из специфичне перспективе протумачио податке. Истраживач би требао да смањи сопствени утицај приликом тумачења података на најмању могућу меру и ако се и деси да контекст истраживања буде од велике важности за истраживача, он мора да проистекне од самих учесника у истраживању.

Закључна разматрања

Примена утемељене теорије у прикупљању података и њиховој анализи, требала би да води стварању теорије, ослобођене утицаја већ створених теорија и контекста у ком живи истраживач. Но, ослобађање од контекста само је настојање да се теорија заснована на подацима подигне на један виши ниво, али не значи да контекст треба потпуно занемарити у градњи утемељене теорије. Контекстуална специфичност података може да да једну нову димензију утемељеној теорији отварајући могућност за њену примену на што већем броју феномена. У којој мери је контекст значајан говори и теоријска сензитивност. Као што је већ у самом раду назначено теоријска сензитивност произилази из професионалног и личног искуства истраживача које нам омогућава разумевање услова у којима се врши истраживање, адекватну употребу литературе, боље разумевање догађаја и делања и самим тим олакшава интеракцију и рад са подацима и сам процес доласка до концепата и

коначно до теорије. Баланс између креативности и науке који би требао да се оствари путем теоријске сензитивности може се остварити сталним преиспитивањем шта је реално, а шта је став истраживача, скептицизмом према сваком ставу који настаје у раном стадијуму истраживања и строгим праћењем поступака и процедура за прикупљање и анализу података (Corbin and Strauss, 2008; Lo, 2016). Процедурална флексибилност, нефокусирано истраживање, недостатак јасноће у њеној праксеологији јесу отежавајући чиниоци (посебно за младе истраживаче), али не и спутавајући, јер популарност самог приступа није опала о чему сведоче многобројна истраживања, иако је откриће теорије изостајало. Ова чињеница није умањила вредност приступа, јер утемељена теорија је начин мишљења о подацима тј. процес концептуализације, који не мора увек да води теорији, али води бољем разумевању феномена који су предмет истраживања (Morse, Stern, Corbin et al., 2009:12).

С обзиром да је утемељена теорија настала шездесетих година двадесетог века и била прихваћена од стране социолога као веома плодотворан приступ који може да доведе до целовите теорије, увиђамо да је први талас у развоју утемељене теорије био плодотворан и огледао се у радовима Глејзера, Штрауса, Корбинове који су на конкретним проблемима створили и развили овај приступ. Теоретичари који су се крајем двадесетог и почетком двадесет и првог века бавили утемељеном теоријом, ипак се нису оријентисали ка томе да примене принципе овог приступа, него су се окренули теоријској анализи класика утемељене теорије. Преиспитивање идеја класика може да буде плодотворно, али је сама примена утемељене теорије у емпиријском истраживању, ипак најмеродавнији показатељ добрих и лоших страна неког метода. Захтев да добра наука, односно добра теорија могу бити створени једино кроз спајање креативности и вештина добијених у тренингу (односно у истраживању) (Corbin and Strauss, 2008: 47) као да је заборављен од стране савремених теоретичара утемељене теорије. Целовита или општа (добра) теорија није створена, питање је шта је узроковало такав исход? Да ли је у питању природа друштва, које је променљив ентитет и тешко се може затворити у оквире једне теорије или је проблем са научницима који нису довољно обучени за примену сложеног приступа утемељене теорије? Страх од неуспеха теоретичара може да усмери од креативног истраживања ка спекулацији и ревизији раније створених идеја, концепата, теорија. Поред преиспитивања идеја твораца утемељене теорије у односу на период од 1980-1984. када је годишње урађено просечно 5 истраживачких студија, у периоду од 1995-1997. овај број се повећао на 225 студија годишње (в. Benoliel, 1996). Ови подаци су показатељ да се полако почела увиђати вредност утемељене теорије. Један од разлога годишњег повећања броја студија произашлих из истраживања у ком је примењен овај методолошки приступ сасвим сигурно је стварање компјутерских програма као нпр. *AtlasTi*, *Nvivo*, *Kwalitan*,

HyperResearch који омогућавају анализирање података по специфичној процедури коју захтева овај приступ.

Утемељена теорија је идеалан методолошки приступ у случају када се желе истраживати интегрални друштвени односи и понашање група, посебно у случајевима када се желе истражити контекстуални фактори који утичу на индивидуе или у случају када се путем истраживања желе одстранити предрасуде везане за неки процес или понашање, зарад објективног увида у процес и помоћи у смањивању забринутости учесника у процесу истраживања. Поред бројних тешкоћа, проблема и питања која израћају из примене овог приступа или пак само из теоријског мишљења о њему, треба нагласити да он има и своје добре стране и представља потенцијал за будућа социолошка истраживања. Снага овог приступа лежи у томе што је то успешан приступ за градњу квалитетне теорије; теорија није производ кабинетског рада, већ је утемељена у великом броју података, прикупљених и анализираних током дужег временског периода; темељне и систематичне процедуре се примењују у прикупљању, анализирању података и коначно грађењу теорије; од истраживача се захтева да буде флексибилан и да посматра феномен из више перспектива. Утемељена теорија појачава моћ и снагу социологије посебно кроз своје концептуалне категорије које су интегрисане у теорију у циљу објашњења процеса који се дешавају у домену акције.

ЛИТЕРАТУРА

- Backman, K. and H. A. Kyngäs. (1999). Challenges of the grounded theory approach to novice research. *Nursing and Health Sciences* 1: 147-153.
- Benoliel, J. Q. (1996). Grounded theory and nursing knowledge. *Qualitative Health Research* 6(3): 406-428.
- Berg, L. B. (2001). *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. Boston: Allyn and Bacon.
- Bogdanović, M. (1981). *Kvantitativni pristup u sociologiji*. Beograd: Službeni list.
- Bogdanović, M. (1994). *Metodološke studije*. Beograd: IPS.
- Bryman, A. (2004). *Social Research Methods* 2nd edition. London: Oxford University Press.
- Bryman, A. (2008). *Social Research Method* 3rd edition. London: Oxford University Press.
- Burgess, R. (1984). *In the Field*. London: Allen and Unwin.
- Charmaz, K. (2000). Grounded theory: objectivist and constructivist methods. u: Denzin, K. N. i Y. S. Lincoln (ur.). *Handbook of Qualitative Research*. Thousands Oaks, CA: SAGE.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage Publications.
- Charmaz, K. (2008). *Grounded theory*. u: Smith, A. J. (2008) *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*. London: Sage Publication Press.

- Clarke, E. A. (2005). *Situational Analysis: Grounded Theory After the Postmodern Turn*. California: Sage Publications.
- Corbin, J. and A. Strauss. (2008). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Craig, E. and M. Hoskin (1992). Hegel and the seven planets. *Journal for the History of Astronomy* 23 (3): 208-210.
- Denzin, K. N. (1978). *Sociological Methods: a source book*. London: McGraw Hill Company.
- Eadens, D. (2012). Unpacking grounded theory: a venue for educational research. *Delta Journal of Education*, 2 (2): 44-51.
- Egan, T. M. (2002). Grounded theory research and theory building. *Advances in Developing Human Resources* 4(3): 277-295.
- Flivbjerg, B. (2012). *Šta mogu društvene nauke...razlozi neuspjeha i strategija za budućnost*. Beograd: Službeni glasnik.
- Gasson, S. Rigor in grounded theory research: An interpretative perspective on generating theory from qualitative field studies. 09. March 2013. <<http://www.dspace.library.drexel.edu/bitstream/1860/1985/1/2006175287.pdf>>.
- Given, M. L. (2008). *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. London: Sage Publications.
- Glaser, B. (1978). *Theoretical Sensitivity: Advances in Methodology of Grounded Theory*. Mill Valley, CA: Sociological Press.
- Glaser, B. (2002). Conceptualization: on theory and theorizing using grounded theory. *International Journal of Qualitative Methods* 1(2): 1-31.
- Glaser, B. (2004). Remodeling grounded theory. *Forum: Qualitative Social Research* 5(2). <<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/607/1316>>.
- Glaser, B. i A. Strauss. (1967/2006). *The Discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research*. London: Aldine Transaction.
- Heath, H. and S. Cowley (2004). Developing a grounded theory approach: A comparison of Glaser and Strauss. *International Journal of Nursing Studies* 41: 141-150.
- Heking, I. (2012). *Društvena konstrukcija-ali čega?*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Jeđud, I. (2007). Alisa u zemlji čuda-kvalitativna metodologija i metoda utemeljene teorije. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 43(2): 83-101.
- Lakatoš, I. (1986). Historija nauke i njezine racionalne rekonstrukcije u: Sesardić, N. (ur.) (1986). *Filozofija nauke*. Beograd: Nolit.
- Lo, C. O. (2016). Literature integration: An Illustration of theoretical sensitivity in grounded theory studies. *The Humanistic Psychologist* 44 (2): 177-189.
- Merton, R. (1979). *O teorijskoj sociologiji*. Zagreb: Biblioteka "Pitanja".
- Milić, V. (1996). *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mills, J., A. Bonner and K. Francis 2006. The development of constructivist grounded theory. *International Journal of Qualitative Methods* 5 (1): 1-10.
- Morse, M. J., P. N. Stern, J. Corbin et al. (2009). *Developing Grounded Theory: The Second Generation*. California: Walnut Creek.
- Poper, K. (2002). *Pretpostavke i pobijanja*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Urquhart, C. and W. Fernandez (2006). Grounded theory method: The researcher as blank slate and other myths. *ICIS 2006 Proceedings*: 457-464.
- Walker, D. and F. Myrick (2006). Grounded theory: An exploration of process and procedure. *Qualitative Health Research*, Vol. 16. No. 4: 547-559.

Sonja Pejić

Faculty of Technical Sciences

University of Novi Sad

THEORY AS A PROCESS: PROBLEM ANALYSIS AND CHALLENGES OF DEVELOPMENT OF GROUNDED THEORY

Summary: In this paper, the analysis was carried out for the purpose of understanding the process of development of theory by interpreting data gathered by empirical research so that we could determine the extent to which the grounded theory was objective and reliable, and what are the potential difficulties researcher may face in the application of this approach. Starting from the analysis of the basic sociological dichotomies theory-empiria, induction-deduction, quantitative and qualitative research we tried to recap the basic principles of grounded theory, putting the special emphasis on the problems of uncertainty in the process of grounded theory development and contextual causality of the theory, the theoretical sensitivity, time complexity, theoretical saturation, the question of consideration and evaluation of theory and research and researcher bias, and all in order to discover the cognitive potential of this methodological approach. Besides the analysis of reliability and objectivity of the grounded theory, the attention was also devoted to the possibilities of application of this research strategy to sociological research and its importance for sociology. The analysis showed that despite many shortcomings grounded theory is in all its varieties fruitful research strategy that should occupy the attention of sociologists.

Keywords: grounded theory, objectivity, reliability, theoretical sensitivity, qualitative research.